

Василенко Вікторія Станіславівна,
*старший викладач кафедри богослов'я та релігієзнавства
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
v.s.vasylenko@udu.edu.ua*

Корицький Ярослав Броніславович,
*аспірант кафедри богослов'я та релігієзнавства
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0006-5404-6487
ya.korytskyi@udu.edu.ua*

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ФАКТОР ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу державно-церковних відносин в Україні, їх історичній еволюції, правовому регулюванню та впливу політичних процесів на релігійну сферу. Автор розглядає різні моделі взаємодії держави та релігійних організацій, починаючи з періоду Римської імперії, середньовічної Європи та Російської імперії аж до радянської доби й сучасної України. Особлива увага приділяється подіям після Революції гідності 2014 року, а також наслідкам повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році, що докорінно змінило релігійний ландшафт країни. Проаналізовано, як релігійні інституції впливали на суспільно-політичні процеси, а також роль держави у врегулюванні міжконфесійних конфліктів.

Окремий розділ присвячено правовим аспектам регулювання релігійного життя в Україні, включно з конституційними нормами, національним законодавством і міжнародними правовими стандартами. Розглянуто питання конкуренції між релігійними конфесіями, зокрема між Православною церквою України (ПЦУ) та Українською православною церквою (УПЦ Московського патріархату), а також вплив отримання Томосу про автокефалію у 2019 році. У статті аналізується реакція української влади на виклики, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, які можуть становити загрозу національній безпеці. Висвітлено перспективи вдосконалення державно-церковних відносин в Україні через оновлення законодавства, посилення контролю за діяльністю релігійних структур і підтримку діалогу між державою і церквою, з урахуванням міжнародного досвіду та суспільних викликів.

Ключові слова: державно-церковні відносини, релігійна політика, релігійний плюралізм, автокефалія, національна безпека, законодавче регулювання.

Vasylenko Viktoriia,
*Senior Lecturer at the Department of Theology and Religious Studies Educational and Scientific Institute of
Philosophy and Educational Policy Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
v.s.vasylenko@udu.edu.ua*

Korytskyi Yaroslav,
*Postgraduate Student at the Department of Theology and Religious Studies
Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0006-5404-6487
ya.korytskyi@udu.edu.ua*

THE ESSENCE OF THE STATE AS A FACTOR IN IMPROVING CHURCH-STATE RELATIONS

The article is devoted to analyzing state-church relations in Ukraine, their historical evolution, legal regulation, and the influence of political processes on the religious sphere. The author considers various models of interaction between the state and religious organizations, starting from the period of the Roman Empire, medieval Europe, and the Russian Empire, up to the Soviet era and modern Ukraine. Particular attention is paid to the events after the Revolution of Dignity in 2014, as well as the consequences of the full-scale Russian invasion in 2022, which radically changed the country's religious landscape. It analyzes how religious institutions influenced socio-political processes, as well as the role of the state in resolving interfaith conflicts.

A separate section is devoted to the legal aspects of regulating religious life in Ukraine, including constitutional norms, national legislation, and international legal standards. The article examines the issue of competition between religious denominations, particularly between the Orthodox Church of Ukraine (OCU) and the Ukrainian Orthodox Church (UOC of the Moscow Patriarchate), as well as the impact of receiving the Tomos on autocephaly in 2019. The article analyzes the response of the Ukrainian authorities to the challenges associated with religious organizations' activities that may threaten national security. The article highlights the prospects for improving state-church relations in Ukraine through updating legislation, strengthening control over the activities of religious structures, and supporting dialogue between the state and the church, taking into account international experience and social challenges.

Key words: state-church relations, religious policy, religious pluralism, autocephaly, national security, legislative regulation.

Вступ. Державна політика відіграє ключову роль у вдосконаленні державно-церковних відносин, забезпечуючи правове регулювання та сприяючи гармонізації взаємодії між державою і релігійними організаціями. В Україні церква відокремлена від держави, що закріплено в законодавстві. Однак для ефективної взаємодії потрібно постійно вдосконалювати правові механізми, враховуючи сучасні виклики й суспільні потреби.

Правове регулювання державно-церковних відносин є ключовим елементом для забезпечення гармонійної взаємодії між державою та релігійними організаціями. Цей процес передбачає формування чітких правових механізмів, які визначають статус релігійних спільнот, їх права, обов'язки та межі співпраці з державою.

Історія державно-церковних відносин демонструє різні моделі взаємодії, від гармонійного співіснування до конфліктного протистояння. Сучасні процеси секуляризації та плюралізації релігійного життя також відбуваються під впливом історичних факторів.

У Римській імперії, особливо після прийняття християнства імператором Костянтином Великим, відбулося поступове формування симфонії між церквою і державою. Дослідник Peter Brown у своїй роботі *The Rise of Western Christendom* (1996) зазначає, що цей період став початком формування моделі, де церква почала виконувати державотворчу роль.

У середньовічній Європі церква нерідко конкурувала з державою за політичну владу. Зокрема, конфлікт між імператором Священної Римської імперії Генріхом IV та Папою Григорієм VII (XI ст.) призвів до знаменитої боротьби за інвеституру. Дослідник Brian Tierney у книзі *The Crisis of Church and State 1050–1300* (1988) підкреслює, що ця боротьба заклала підвалини пізніших моделей державно-церковних відносин у Європі.

У XVI столітті протестантська Реформація призвела до радикальних змін у взаємодії церкви і держави. Наприклад, у Німеччині Мартін Лютер закликав світську владу взяти на себе контроль над церковними питаннями, що призвело до формування державних церков у протестантських країнах. Brad S. Gregory у книзі *The Unintended Reformation* (2012) зазначає, що цей процес зумовив появу національних церков, що змінило баланс між світською і духовною владою. XVIII століття принесло новий етап відносин між державою та церквою. Французька революція стала яскравим прикладом активного втручання держави у релігійні справи. У цей період держави почали активно секуляризувати суспільство, витісняючи церкву з політичного життя.

У XX столітті тоталітарні режими намагалися або повністю підпорядкувати релігію державі (СРСР, нацистська Німеччина), або використовувати її як інструмент ідеологічного

контролю. Наприклад, радянська влада намагалася знищити церкву, однак у підсумку релігія залишилася важливим суспільним фактором.

У Російській імперії православна церква була тісно пов'язана з державою, що особливо закріпилося після реформ Петра I. Від 1721 року, коли було скасовано патріаршество і створено Святійший правлячий Синод, церква фактично втратила автономію і стала державним органом. У XIX столітті церква залишалася частиною бюрократичної системи та підтримувала імперську ідеологію. Водночас державна влада використовувала її як інструмент контролю над суспільством. Реформи Петра I заклали традицію повного підпорядкування церкви державі, що зберігалось аж до падіння імперії у 1917 році.

Після Жовтневого перевороту 1917 року більшовицька влада розпочала масштабну антирелігійну кампанію. У 1920–30-х роках тисячі священнослужителів були репресовані, а храми – закриті або зруйновані. Радянська влада намагалася повністю викоринити релігію, замінюючи її комуністичною ідеологією.

Проте під час Другої світової війни Йосип Сталін частково відновив роль Російської православної церкви, дозволивши їй діяльність в обмежених рамках. Як зазначає John Anderson у книзі *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States* (1994), це було радше тактичним ходом для мобілізації суспільства. Дослідники зазначають, що «за роки, що минули з часу сталінського відродження РПЦ в 1943 році, церква постала на міцний і добре злагоджений механізм, з добре налаштованою системою підготовки кадрів, виробничою базою із забезпечення церковним начинням, друком відповідної літератури, різноманітних ЗМІ і т. ін.» (Бондаренко, Целковський, Кушнірчук, 2023). У 1960-х роках за Хрущова антирелігійна кампанія знову активізувалася, а за Брежнєва церква існувала під жорстким державним контролем через Раду у справах релігій.

З розпадом СРСР і проголошенням незалежності України в 1991 році релігійне життя почало активно відроджуватися. Відбулося відновлення багатьох релігійних конфесій, зокрема Української греко-католицької церкви й Української автокефальної православної церкви. У 90-х роках, зазначає Віктор Бондаренко, українська влада традиційно прагнула зберігати баланс між різними конфесіями,

проте ситуація нерідко ускладнювалась упередженими діями окремих місцевих посадовців, які вирішували конфліктні питання не відповідно до закону, а керуючись власними уподобаннями (Бондаренко, 1999).

На початку 2000-х років українська влада зберігала відносну рівновіддаленість від релігійних організацій, хоча православні конфесії залишалися ключовими гравцями у сфері державно-церковних відносин. У цей період спостерігалася активна конкуренція між Українською православною церквою (Московського патріархату) та Українською православною церквою Київського патріархату. Попри те що офіційно держава декларувала нейтралітет, окремі політичні сили неодноразово використовували релігійні питання для власної вигоди. Особливо це проявлялося під час виборчих кампаній, коли різні церкви підтримували тих чи інших кандидатів.

У 2010 році, після обрання президентом Віктора Януковича, роль УПЦ (МП) у суспільному житті значно зросла. Влада відкрито демонструвала преференції цій конфесії, що викликало занепокоєння серед інших релігійних організацій. Посилення впливу Московського патріархату також відбувалося на тлі зближення України з Росією, що пізніше мало значні наслідки для релігійного життя країни.

Кардинальні зміни в державно-церковних відносинах відбулися після Революції гідності 2014 року. Відхід проросійської влади та початок російської агресії на Донбасі та в Криму змінили ставлення українського суспільства до церковних інституцій. Українська православна церква (МП), яка зберігала канонічний зв'язок із Москвою, втратила частину підтримки, натомість зросли авторитет і вплив Київського патріархату й Української греко-католицької церкви. У цей період держава почала відігравати активнішу роль у релігійних питаннях, підтримуючи процес об'єднання православних конфесій.

Однією з ключових подій стало надання у 2019 році Томосу про автокефалію Православній церкві України (ПЦУ). Це рішення, ухвалене Вселенським патріархом, офіційно закріпило незалежність українського православ'я від Російської православної церкви. Українська влада відкрито підтримувала цей процес, вважаючи його важливим кроком у зміцненні

національної ідентичності та подоланні російського впливу в релігійному житті країни.

Після 2022 року, коли почалося повномасштабне вторгнення Росії, питання релігії набуло ще більшого політичного значення. Українська православна церква (МП) опинилася під пильною увагою держави, оскільки частина її представників відкрито підтримувала російську агресію. Влада ініціювала низку законодавчих змін, спрямованих на обмеження діяльності церковних структур, пов'язаних із Москвою, а також підтримувала громади, які ухвалювали рішення про перехід до ПЦУ.

Таким чином, державно-церковні відносини в Україні зазнали суттєвої трансформації. Якщо у 2000-х роках держава намагалася дотримуватися відносного нейтралітету, то після 2014 року її політика стала більш активною, спрямованою на підтримку національно орієнтованих церковних структур. Автокефалія ПЦУ та відхід від впливу Московського патріархату стали важливими етапами у формуванні незалежної релігійної політики, що продовжує розвиватися в умовах сучасних викликів.

Отже, відносини між державою та церквою в Україні мають унікальні особливості, зумовлені історичним контекстом, політичною ситуацією та релігійним розмаїттям. На відміну від багатьох європейських країн, де діє чітка модель секуляризму, український релігійний ландшафт формується в умовах конкуренції різних конфесій, боротьби за церковну незалежність і впливу геополітичних чинників.

Однією з головних особливостей є високий рівень релігійного плюралізму. В Україні діє кілька великих християнських конфесій, серед яких найчисленнішими є Православна церква України (ПЦУ), Українська православна церква (УПЦ, підпорядкована Московському патріархату) та Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Окрім них, у країні активно розвиваються католицькі та протестантські громади, існують мусульманські та юдейські релігійні організації та багато інших релігійних течій. Такий релігійний плюралізм значно впливає на суспільно-політичні процеси, оскільки жодна конфесія не має абсолютного домінування, що сприяє динамічному розвитку державно-церковних відносин.

Релігійний плюралізм можливий і базується на законодавстві, яке регулює відносини церкви

та держави. Конституція України є основоположним документом, що закріплює принципи відокремлення церкви від держави та свободу віросповідання. Стаття 35 гарантує кожному право на свободу світогляду та релігії, включно з можливістю сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Держава не має права втручатися в діяльність церкви, а церква – у справи держави, що забезпечує баланс і нейтральність державної влади щодо релігійних організацій. Основним нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.). Ним громадянам гарантується право індивідуально або колективно сповідувати релігію, виконувати релігійні обряди та вести релігійну діяльність. Для набуття юридичного статусу релігійні громади повинні пройти процедуру реєстрації в органах державної влади. Закон визначає, що релігійні громади можуть вести благодійну діяльність і звільняються від оподаткування на певних умовах. Закон також забороняє дискримінацію за релігійною ознакою та будь-яку примусову релігійну діяльність. Україна, як учасниця міжнародних правових актів, зобов'язана дотримуватися загальновизнаних принципів свободи релігії та прав людини: «Загальна декларація прав людини» (1948 р.), ст. 18, яка передбачає право на свободу думки, совісті та релігії, та «Європейська конвенція з прав людини» (1950 р.), ст. 9, що забезпечує захист свободи віросповідання з можливістю її обмеження в інтересах суспільної безпеки. Ці стандарти є основою для удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики в Україні (Бліхар, 2013).

Попри формальне відокремлення церкви від держави, закріплене Конституцією України, релігійні інституції продовжують відігравати важливу роль у суспільному житті. Держава підтримує релігійні громади через реституцію церковного майна, взаємодію у сфері соціального забезпечення та гуманітарних ініціатив. Водночас церква впливає на морально-етичні аспекти життя суспільства та нерідко бере участь у суспільно-політичних дискусіях. Аналізуючи тенденції розвитку державно-церковних відносин, можна сказати, що Україна шукає баланс між європейською моделлю секулярної держави та традиційною роллю церкви в суспільстві.

Важливим є те, що Церкву визнано невід'ємною складовою громадянського суспільства шляхом ухвалення законодавства, що сприяє розширенню взаємодії між державними органами та релігійними організаціями. Наразі церкви та релігійні спільноти на законодавчому рівні отримали майже всі права, якими користуються громадські об'єднання у сфері громадського життя. Відповідно до частини 7 статті 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», ці права закріплено безпосередньо.

Дуже часто держава відіграє важливу роль у вирішенні конфліктів, що виникають у релігійному середовищі. Держава виступає посередником, забезпечуючи дотримання прав усіх релігійних громад. Питання власності на культові споруди є частою причиною конфліктів, що потребують правового врегулювання. Прикладом є ситуація навколо надання автокефалії Православній церкві України та відповідні реакції релігійних структур (Здіорук, 2023).

Окремо слід відзначити використання релігії в політичних процесах. В українських реаліях політики часто взаємодіють із релігійними лідерами, намагаючись заручитися підтримкою віруючих. Московський патріархат довгий час мав вплив у південних та східних регіонах, тоді як УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ більше підтримували проєвропейські політичні сили і тому релігія є одним із важливих чинників політичної боротьби, особливо після Революції гідності 2014 року.

На думку Генадія Целковського, позиція Президента Володимира Зеленського, яка раніше була індивідуальною, зазнала змін після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року, чому сприяло виявлення колабораціоністських дій окремих священнослужителів та ієрархів УПЦ, а також відсутності чіткої позиції керівництва УПЦ щодо засудження агресії та мілітаристська риторика Патріарха Кирила, його відкрите благословення війни проти України та твердження про те, що УПЦ є частиною «Русского мира» та російської церкви (Целковский, 2024).

Російське вторгнення в Україну у 2022 році докорінно змінило релігійний ландшафт країни і вплинуло на державно-церковні відносини. Якщо до війни Українська православна церква (Московського патріархату) зберігала значний вплив, то після початку повномасштабного

вторгнення її підтримка значно знизилася. Це зумовлено тим, що частина духовенства УПЦ підтримувала російську агресію, а Кремль активно використовував релігійний фактор для пропаганди. Війна прискорила процес відмови українського суспільства від проросійських релігійних структур та сприяла зміцненню ПЦУ як головної православної церкви країни.

Олександр Саган зазначає, що церковний поділ між ПЦУ та УПЦ (МП) не є суто релігійним, а має глибокий геополітичний підтекст. Олександр Саган вказує на те, що Росія використовувала УПЦ (МП) для просування своїх інтересів в Україні, а тому держава змушена була відреагувати на цей виклик (Саган, 2023). Тому в умовах воєнного стану державне регулювання релігійної діяльності потребує посилення для захисту національної безпеки. Прикладом є законодавчі ініціативи щодо заборони діяльності релігійних організацій, що можуть мати зв'язок із державами-агресорами, зокрема Росією. Законом передбачений посилений контроль за діяльністю окремих релігійних структур, які можуть бути інструментами інформаційної або ідеологічної війни. Отже, такі заходи спрямовані на забезпечення національної єдності та недопущення підривної діяльності (Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20.08.2024 № 254к/96-ВР).

Для підвищення ефективності правового регулювання потрібно:

- модернізувати законодавство України, враховуючи виклики сучасного українського суспільства;
- посилити контроль за діяльністю релігійних структур, які можуть становити загрозу національній безпеці;
- забезпечити діалог між державою та релігійними організаціями для формування спільних рішень щодо соціальних і моральних питань;
- імплементувати міжнародні стандарти у сфері свободи релігії та міжконфесійного діалогу.

Досвід європейських країн свідчить про різноманітність моделей співіснування держави та церкви. Вивчення цих моделей може бути корисним для вдосконалення української практики державно-церковних відносин. Україна може враховувати європейський досвід для

вдосконалення своєї моделі державно-церковних відносин. Європейські моделі державно-церковних відносин демонструють різноманітність підходів – від офіційного статусу церкви до жорсткого секуляризму. Кожна модель відповідає історичним і культурним реаліям конкретної країни (Шаправський, 2015). Для України важливо знайти оптимальний баланс, який забезпечить релігійну свободу, міжконфесійну гармонію та нейтралітет держави.

Правове регулювання державно-церковних відносин в Україні базується на конституційних нормах, національному законодавстві та міжнародних стандартах. Удосконалення цих механізмів є важливим для збереження релігійного миру, захисту національних інтересів і забезпечення прав людини в умовах сучасних викликів. Об'єднання зусиль держави, суспільства й релігійних інституцій у розв'язанні соціальних проблем сприяє міжцерковному порозумінню та гармонізації державно-церковних відносин.

Історія державно-церковних відносин у Російській імперії, СРСР та незалежній Україні демонструє еволюцію від повного підпорядкування церкви державі до боротьби за автономію. Якщо в імперський і радянський періоди церква була знаряддям державної влади, то в сучасній Україні вона відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності.

В умовах війни Росії проти України державно-церковні та суспільно-релігійні відносини зазнали значних змін. Держава змушена реагувати на виклики, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що можуть становити загрозу національній безпеці.

Сучасні державно-церковні відносини в Україні характеризуються кількома ключовими аспектами. По-перше, це високий рівень релігійного плюралізму та конкуренції між конфесіями. По-друге, боротьба за церковну незалежність, що досягла кульмінації у 2019 році з отриманням Томосу. По-третє, формальне відокремлення церкви від держави поєднується з активною взаємодією у соціальній сфері. По-четверте, релігія залишається важливим інструментом політичної боротьби. Нарешті, війна з Росією суттєво трансформувала релігійну карту України, послабивши позиції Московського патріархату та зміцнивши українські національні церкви. Усе це робить Україну унікальним прикладом формування нової моделі державно-церковних відносин у пострадянському просторі.

Отже, держава, виступаючи активним учасником у формуванні та реалізації політики у релігійній сфері, може суттєво вплинути на вдосконалення державно-церковних відносин, забезпечуючи баланс між світськими та релігійними інтересами суспільства.

Список використаних джерел:

- Бліхар, В. С. (2013). Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів. ЛьвДУВС. 516 с.
- Бондаренко, В. (1999). Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку. *Релігійна свобода*. № 3. С. 73–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_1999_3_18.
- Бондаренко, В. Д., Целковський, Г. А., & Кушнірчук, В. А. (2023). Православ'я в Україні: динаміка трансформаційних змін, їх чинники та результати. *Культурологічний альманах*, 4, 3–11. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.1>
- Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп. за ред. С. І. Здіорука. Київ. НІСД. 2023. 36 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07>.
- Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
- Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20.08.2024 № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>.
- Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР*, 1991, № 25, ст. 283 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>.
- Саган, О. Н. (2023). Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: актуальні проблеми, можливі сценарії розвитку: стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 червня 2023 року. *Вісник Національної академії наук України*, 8, 84–90. <https://doi.org/10.15407/visn2023.08.084>.
- Целковський, Г. А. (2024). Міжнародний аспект правового регулювання підпорядкування Української православної церкви. *Культурологічний альманах*, 3, 370–377. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.44>
- Шаправський, С. А. (2015). Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. Вип. 12. С. 183–198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2015_12_18.

Anderson, J. (1994). Religion, state, and politics in the Soviet Union and successor states. Cambridge University Press. 236 p.

Brown, Peter (2013). The Rise of Western Christendom : Triumph and Diversity, A.D. 200–1000. 10th anniversary rev. ed. Chichester, West Sussex ; Wiley-Blackwell,

Martin Schulze Wessel, Frank E. Sysyn (2015). Religion, Nation, and Secularization in Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Brad S. Gregory (2012). The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society Harvard University Press. URL: <https://surl.li/nwrnhx>.

Tierney, B. (1964). The Crisis of Church and State, 1050–1300. With Selected Documents. Toronto ; Buffalo : Published by University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America. 212 p.

References:

Blikhar, V.S. (2013). Derzhavno-tserkovni vidnosyny yak eksplikatsiia dykhotomii vladly ta suspilstva u yevropeiskii filosofii: monohrafiia [State-church relations as an explanation of the dichotomy of power and society in European philosophy: monograph]. Lviv. LvDUVS. 516 p. [in Ukrainian].

Bondarenko, V. (1999). Relihiina sytuatsiia v Ukraini i perspektyvy yii rozvytku [The religious situation in Ukraine and prospects for its development]. *Relihiina svoboda*. № 3. P. 73–76. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_1999_3_18 [in Ukrainian].

Bondarenko, V.D., Tselkovskiy, H.A., & Kushnirchuk, V.A. (2023). Pravoslavia v Ukraini: dynamika transformatsiinykh zmin, yikh chynnyky ta rezultaty [Orthodox in Ukraine: the dynamics of transformational changes, its factors and results]. *Kulturolohichnyi almanakh*, 4, 3–11. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.1> [in Ukrainian].

Derzhavno-tserkovni ta suspilno-relihiini vidnosyny v umovakh viiny Rosii proty Ukrainy [State-church and socio-religious relations in the conditions of Russia's war against Ukraine]: analit. dop. za red. S.I. Zdioruka. Kyiv. NISD. 2023. 36 p. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07> [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28, 1996 No. 254k/96-VR]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

Pro zakhyst konstytutsiinoho ladu u sferi diialnosti relihiinykh orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 20.08.2024 № 254k/96-VR [Law of Ukraine dated August 20, 2024, on the protection of the constitutional order in the sphere of activities of religious organizations. No. 254k/96-VR]. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> [in Ukrainian].

Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23.04.91 [On freedom of conscience and religious organizations: Law of Ukraine dated 04/23/91] *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*, 1991, № 25, st. 283 Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> [in Ukrainian].

Sahan, O.N. (2023). Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Ukraini na suchasnomu etapi: aktualni problemy, mozhlyvi stsenarii rozvytku: Stenohrama dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 23 chervnia 2023 roku [Church-state relations in Ukraine at the current stage: current problems, possible development scenarios: Transcript of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on June 23, 2023]. *Visnik Nacionalnoi akademii nauk Ukraini*, 8, 84–90. <https://doi.org/10.15407/visn2023.08.084> [in Ukrainian].

Tselkovskiy, H.A. (2024). Mizhnarodnyi aspekt pravovoho rehuliuвання pidporiadkuvannya Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy [International aspect of the legal regulation of the subordination of the Ukrainian Orthodox Church]. *Kulturolohichnyi almanakh*, 3, 370–377. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.44> [in Ukrainian].

Shaprawskiy, S.A. (2015). Modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn: yevropeyskyi kontekst [Models of state-church relations: the European context]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. Serii: Istorychne relihiieznavstvo. Issue 12. P. 183–198. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2015_12_18 [in Ukrainian].

Brown, Peter (2013). The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200–1000. 10th anniversary rev. ed. Chichester, West Sussex ; Wiley-Blackwell,

Martin Schulze Wessel, Frank E. Sysyn (2015). Religion, Nation, and Secularization in Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Brad S. Gregory (2012). The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society Harvard University Press. Retrieved from: <https://surl.li/nwrnhx>

Tierney, B. (1964). The Crisis of Church and State, 1050–1300. With Selected Documents. Toronto; Buffalo: Published by University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America. 212 p.